

૧૯મી એપ્રિલ, ૧૯૭૦

બારણું ઉઘાડી અંદર પ્રવેશતાં સજલને લાગ્યું કે જાણે એ કોઈ અજાણ્યે ઘેર આવી ગયો છે. વધતા અંધારાના પ્રભાવે એને બધી જ ચીજવસ્તુઓ ઝાંખી લાગી.. એટલું જ નહીં, પણ તે જાણે કોઈ બીજી જ વ્યક્તિની હોય એમ સજલને લાગ્યું. અહીં જાણે કશું જ એનું ખુદનું નહોતું. જેમ એનો સંબંધ બધા સાથે હતો તેમ જ!

જોકે હાથ ઊંચો કરી ટેબલલેમ્પનો પ્રકાશ તરત પથરાવી શક્યો એટલે સજલને ખાતરી તો થઈ કે આ અજાણ્યું ઘર તો નથી જ. બધાં જ ઘરમાં એક જ જગ્યાએ સ્વિચ ક્યાંથી હોય? અહીં એવા એક જ ઢાંચામાં ઢાળેલાં સરકારી મકાનો મળવાં મુશ્કેલ જ નહીં, અસંભવ જ. એવાં જ ઘરોમાં સજલ રહી - જન્મી, ઊછરી - મોટો થયો હતો. એનું આગલું જીવન કંઈ સુખ-સાહેબીમાં તો વીત્યું નહોતું. છતાં એનાં કૂણાં અંગો અને ખાસ તો નમણું, વહાલ ઊપજાવે એવું મોં જોતાં કોઈને પણ ખ્યાલ આવે કે એને પોતાને પેટે પાટા બાંધવાનો વખત કદી આવ્યો નહીં હોય. વિધિની વક્તા પણ એવી કે ચાર ભાઈબહેનોમાં એ ત્રીજો જન્મ્યો હોવા છતાં મા-બાપનું પુષ્કળ હેત પામ્યો હતો. અને સંકુચિતતા કે સ્થૂળતા વિનાનું સ્થિર એવું એ પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિકસાવી શક્યો હતો.

અંધારા ઓરડામાં પ્રવેશતાં સજલને ખ્યાલ ન રહ્યો કે આ બધી ચારે તરફ વેરણછેરણ થઈ પડેલી ચીજવસ્તુઓ કોની છે. આ સોફાસેટ, પેલી બાજુનું નાનું કોફી-ટેબલ, ઉપરની ‘આધુનિક ચિત્રકારો’ વિશેની ચોપડી, ત્રણેક ખુરશીઓ એક તો સજલના ખમીસથી ઢંકાયેલી - પાછળના રસોડામાંથી દેખા દેતો વિદ્યુત-ચૂલો અને વળી ફ્રિજ, આ તદ્દન પાસેનું ગ્રામોફોન અને એની ઉપર, નીચે, આજુબાજુ, ચારેકોર પથરાયેલી વિવિધ સંગીતની રેકર્ડો, જરાક બાજુમાં પુસ્તકો મૂકવાનું ટેબલ અને એની ઉપર દષ્ટિ આકર્ષ્યા કરતો પેન્ટહાઉસનો પિન-અપ! અને એ સર્વને તળિયેથી ટેકો આપતો ખૂણેખાંચરે છવાયેલો ગાલીચો! અંધારામાં

તો આ બધી વસ્તુઓને પણ કદાચ ખ્યાલ નહીં આવ્યો હોય કે બારણું ઉઘાડી પ્રવેશેલી વ્યક્તિ સજલ જ છે. આમ તો આવો તરંગી વિચાર સજલને ન આવે; પણ મહાત્માઓનું અને હવે વિજ્ઞાનીઓનું પણ જે માનવું હતું કે જડ એવી વસ્તુઓ પણ જીવંત હોય છે, લાગણી અનુભવતી હોય છે, એટલે સજલ આવો 'બિન્ધાસ્ત' વિચાર કરવા પ્રેરાયો. આવા પુરવાર ન કરી શકાય એવા વિચારો, જ્યારે પોતાનું વ્યક્તિત્વ પલટાવવા દેતો હોય ત્યારે માણસને સહેલાઈથી યાદ રહી જાય. સજલનું પણ એમ જ હતું, એક વાર ઘર છોડ્યું, દેશ છોડ્યો અને પરદેશ પહોંચ્યા એટલે પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ ભૂંસાવા દેવાનું અને નવું વ્યક્તિત્વ વિકસાવવા પ્રયત્નશીલ થવાનું.

અલબત્ત, બિલાડી 'ખ્યાઉં' કરતી સામે દોડી આવે કે કૂતરો છલાંગ મારી ખભા સુધી આગલા પગ ઊંચા કરી ગાલ ચાટી લે, એવા અમેરિકન સ્વાગતથી તો ખાલી ઘરમાંયે પોતાનું આગમન સહ્ય થઈ શકે. બાકી આ બધી જડ વસ્તુઓની જીવંતતા કે પછી જીવંત વસ્તુઓની જડતા? - એ સર્વને આવું કોઈ પરાક્રમ કરવા દે એ તો અશક્ય જ હતું! પરિણામે સજલ જરા ભારે પગલે અંદર આવ્યો અને સોફા પર પગ લંબાવી બેઠો ત્યાં સુધીમાં પદાર્થમાં લટકાં કરતા ચેતન વિશેના બધા જ ખ્યાલો એના મનમાંથી ઓસરી ગયા.

આમે જે જીવંત વાતાવરણમાં સજલને શ્વાસ લેવાની જન્મથી જ આદત હતી તે વાતાવરણને તો અહીં ક્યાંથી સ્થાપિત કરી શકાય? એક સામાન્ય ઘર લ્યો. પહેલાં આવે ચારે બાજુથી પ્રકાશ. એને માટે બારીબારણાં સદા ખુલ્લાં. હવાને લીધે બારીક કપડાંનો લગભગ પારદર્શક પડદો ઊડ ઊડ કરે. એક બારી પર સૂકવેલો બુશકોટ મારવાડી શેઠના પેટની જેમ ફુગ્ગો બની ગયો હોય અને એના પરિઘમાં આવતી-જતી ભરતી-ઓટથી અહીંના જીવનના ઘમસાણની કલ્પના ચગાવી શકતો હોય. ખાટલા પર પથરાયેલી ચાદરના છેડાને આ બધા સાથે ઊડવાની ફરજ પડે. પંખો વગર વીજળીએ ગોળ ગોળ ફરી રહે. દીવાલ પરના બાપુના ગ્રેજ્યુએશનના ને લગનના ફોટા હાલી રહે અને વખતોવખત એકાદ બારી કે બારણું આપઘાત કરવાની તમન્ના, તત્પરતા દાખવી માથું અથડાવી રહે.

તો પછી અહીં ચેતન લાગે!

પણ ખરેખર તો વાતાવરણની જીવંતતાનું પ્રતીક બનીને આવે બે-ચાર ચકલાં; દિવસે સ્ત્રી. એમની ઊડાઊડ, દોડાદોડ ને નાસભાગ અને એમની ચીં-ચીંની

કચની. વધુ નસીબવાળા હો તો વળી ઘૂ, ઘૂ, ઘૂ કરતાં કબૂતરો પણ બારીમાંથી આવ-જા કરવાનો આગ્રહ રાખે. માળિયા પર માળા બાંધવાનો આગ્રહ રાખે. શયનખંડમાં ચરક પાડવાનો આગ્રહ રાખે. કોઈ વાર બપોરે સૂવાનો વિચાર કરતાં હોઈએ ને ચકલાં, કબૂતરો ક્ષણ વાર શાંત બેઠાં હોય ત્યારે અચાનક જ માખીઓનું ઝુંડ આપણને શોધી કાઢે ને વાતાવરણને પોતાના સંગીતથી ઊભરાવી દે. રાત્રે માખી, મચ્છરો બહુવચનમાં જ કહેવું પડે એટલી જાતનાં અને કોઈ વાર તો સદા ગાતાં તમરાં, ઊઘણશી ફૂદાં અને એમના અનેક નાત, જાત, વર્ગ અને બીજા સામાજિક ઘટકો એ બધા જ થાય હાજર. તમને યાદ અપાવવા કે આ તો ‘ટ્રોપિકલ’ વાતાવરણ. કદાચ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની આંખે જુએ તો હવાના કણકણમાં રજ રજ ને રજ, રજમાં ભાતભાતનાં જીવાણુઓ. પણ જેણે ધૂપાં ડુસ્તમશાં ઉંદરડાં, બેરીટોન દેડકાં કે સૌમ્ય અળસિયાંને માંડ જોયાં-જાણ્યાં હોય, તેને આ બધાની તો ભાળ ક્યાંથી હોય? એમની જીવંત ધમાલથી મળતી મજાનો તો ખ્યાલ જ ક્યાંથી હોય?

એ માટે - આ હવા, પ્રકાશ, ઊડતાં કપડાં, પડદા, આ માખી, મચ્છર, કબૂતર - એ સર્વની હાજરીની નોંધ લેવા માટે એને તો જવું પડ્યું છેક દસ હજાર માઈલ દૂર! વાતાવરણને અનુકૂળ થઈ જીવવાનો આગ્રહ રાખવા માટે સજલ, વાતાવરણની પૂરી જાગરૂકતાથી નોંધ પણ ન લઈ શક્યો. જેક્સન, ઓહાયોમાં, બંધ, મ્યુઝિયમ શા ઘરમાં એને સતાવવા માંડી ‘ઘરના વાતાવરણની’ ગેરહાજરી!

કદાચ નિતાંત ઘેર હોત તો વળી કંઈક ઉત્સાહ આવત. નિતાંતનો સ્વભાવ જ એવો કે સામા માણસમાં ચેતના ભરી દે. પણ સાથે સાથે એ રહ્યો ઘણો અકળ. અગમ્ય. એનો શું ઈરાદો હશે એ જાણવું જ દુષ્કર. આમ તો સજલને બે દિવસથી નિતાંતની ખોટ સાલતી હતી. એક જ સાંજ માટે ‘બહાર જાઉં છું’ કહી ગયેલો જે, જો બે દિવસ સુધી દેખા જ ન દે, તો શું કરવું? આમ તો એની ચિંતા કર્યા વગર ચાલે નહીં, પણ વળી આટલા મોટાની ચિંતા પણ કેમ કરવી? સજલ પોતાના સ્વભાવ સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયેલી દ્વિધાવૃત્તિ અનુભવવા માંડ્યો.

પોલીસને ખબર આપવામાં પણ જોખમ રહ્યું હતું. ‘કયે ગામ ગયો છે?’ એવા સાધારણ પ્રશ્નનો પણ ઉત્તર એ ક્યાં આપી શકે એમ હતો? ‘શું પહેરીને ગયો છે’ એ પણ મૂઉં યાદ નથી આવતું. સજલ મૂઝવણમાં પડ્યો. ‘ક્યાં શોધવો?’

ક્યાં ફોન કરવો? શું કરવું? પોલીસનું તો વળી ગાંડું ખાતું, કદાચ પોતાને જ બેસાડી દે તો?’ સજલને પરસેવો થઈ આવ્યો. એના બંધ ઓરડાનું વાતાવરણ વધુ ગૂંચળામણું થવા લાગ્યું.

‘અલબત્ત, નિતાંતના નિકાલનો તો સવાલ જ ક્યાં ઊભો થાય છે? અમારી વચ્ચે ઓળખાણ જ ક્યાં છે એવી?’ સજલ સ્વસ્થ મને તરત વિચારી શક્યો. છતાં બે યુવકો સાથે રહે અને એકને કંઈ થાય તો પોલીસને પ્રથમ તો શંકા બીજા પર જ જાય. આ દેશ જ એવો. ‘અજાણ્યાને આદર ને જાણીતાને પાદર.’ પાદર એટલે કે કબ્રસ્તાન. દીકરો મા-બાપનું ખૂન કરે. ભાઈ ભાઈને રહેંસી નાખે, પતિ પત્નીને ગોળીએ ઠાર કરે, પ્રેમી પ્રેમિકાને હણે કે પછી એના બીજા પ્રેમીને હણે, દોસ્ત દોસ્તનો નિકાલ કાઢે. આવું સર્વે ચાલ્યા જ કરે. પણ અજાણ્યા હોવામાં સલામતી. નિશ્ચિંત બધે હરીફરી શકાય, જીવ જાળવી શકાય.

પોલીસને કેમ કરીને સમજાવું કે અમારી વચ્ચે એવી ખાસ કોઈ ઓળખાણ છે જ નહીં? મૈત્રી ઔપચારિક જ છે? અમારો સહેવાસ ભાડું, ખર્ચો વહેંચવા પૂરતો જ છે. સીધા છીએ. ડ્રગ્સનો પ્રશ્ન જ નથી. છોકરીનો પણ નહીં.’

એટલું ખરું કે ત્રણ મહિનાના સહવાસે સજલને નિતાંતના વ્યક્તિત્વ અને રહેણીકરણમાં ઊંડો રસ લેતો કરી દીધો હતો. એનું કારણ સજલ માનસશાસ્ત્રનો વિદ્યાર્થી હતો એટલું જ નહોતું. ખરેખર તો નિતાંતનાં વર્તન અને વ્યક્તિત્વ જ એને માટે જવાબદાર હતાં. અને જીવનનાં બીજાં અનેક પાસાં છુપાવી રાખવાના નિતાંતના અવિરત પ્રયત્નો જ એને જવાબદાર હતા.

‘આજે તો નિતાંત આવવો જ જોઈએ.’

આમ આશાવાદ જાળવી રાખવો સજલને બહુ જરૂરી લાગ્યો. કદાચ નિતાંત અકસ્માતમાં ઝડપાઈ જાય, એને હોસ્પિટલમાં રહેવું પડે કે પછી જો કંઈ ન બનવાનું બને તો તો સજલને પોતાને પણ પારાવાર તકલીફ ભોગવવી પડે.

‘ઘરનું અડધું ભાડું કોણ આપે?’

એ પ્રશ્ન પ્રથમ ઊભો થાય જ. એમાંયે વળી નવા કાયદાઓને લીધે ભારતથી આવતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘટતી જતી હતી. પોતે શાકાહારી એટલે બીજો પણ શાકાહારી જ જોઈએ. એ ગુજરાતી જ હોઈ શકે તો જ વળી માતૃભાષામાં વાત કરવાનો દરરોજ લાભ મળે. મુંબઈમાં સજલની બાજુમાં જ રહેતો એક

ગણિત-શિક્ષક અમેરિકાના નાના ગામમાં કોમ્પ્યુટરનું ભણી પાંચ વર્ષે પાછો આવ્યો ત્યારે બે જ ભાષામાં વ્યવહાર કરી શકતો - અંગ્રેજી અને ફોરટ્રાંડ! સજલ તો હતો સાહિત્યનો જીવડો! આવું એને કેમ પોષાય?

નિતાંતનું કદાવર શરીર જોઈ એને કંઈ થાય એ તો કલ્પવું જ અઘરું હતું. ‘ગાડી બગડી ગઈ હશે? પરીક્ષા પાસે હોવાથી કોઈને ત્યાં વાંચવા રોકાયો હશે?’ સજલની ચિંતા એક ગુદ્ય ડરમાં પલટાવા માંડી, એ જાણતો હતો કે સૌથી મોટી આપત્તિ, તે અક્સ્માતની સગાંવહાલાંને જાણ કરવાની હતી. ત્યાર બાદ, નિકટતમ સંબંધી બની, મરનારની અંતિમક્રિયાઓ પતાવવાની હતી.

આ બધાં અસંગત વિચારોને જવાબદાર તો નિતાંતનું સદાનું અકળ વર્તન હતું. સજલને આ કારણે પોતાના સ્વૈરવિહારનો ક્ષોભ થતો નહીં.

સજલના જીવનમાંયે તે કેવો અનાયાસે, ઓચિંતો જ આવી ચઢ્યો હતો? સોફા પર પગ લંબાવી બેઠેલા સજલને તે યાદ આવવા માંડ્યું. જૂની યાદને માણવા તે અંદરથી એક ઠંડો બિયર પણ લઈ આવ્યો. જ્યાં સુધી વિદ્યાર્થી હતો ત્યાં સુધી બિયરની પસંદગીમાં વાર લાગે એમ હતું જ નહીં. બડ વાઈઝર જ હોય. જરા કમાતો થાય પછી મીલર કે મીકેલોબ આવે. કે વળી આયાત કરેલા જર્મન કે સ્વીડિશ બિયરનો, કે ચોરીષ્ટૂપીથી આણેલા, રોકી માઉન્ટનના નિર્ઝરથી બનેલા કૂર બિયરનો વિચાર આવે. પણ હમણાં તો સફેદ ડબ્બા પર સુંદર લાલ અક્ષરે લખાયેલું બડ વાઈઝર, -બડ-જ!

આંખ મીંચીને બેઠો ને ઠંડો બિયર પીવા માંડ્યો કે તરત સજલને જૂનું સંસ્મરણ જાગૃત થવા માંડ્યું. પહેલે દિવસે, મોડી રાત્રે, અહીંના નાના વિમાનઘર પર એ કેવો ઊતર્યો હતો! કોઈ લેવા આવે એમ તો હતું જ નહીં. બહાર હતાં સખત ઠંડી, હિમ; ચંદ્ર અને તારાવિહોણું ભયજનક આકાશ. અંદર વિમાનઘર લગભગ ખાલી, સિવાય કે બે-ત્રણ પડછંદ, લાંબા વાળ ને દાઢીવાળા, ગોગલ્સ પહેરેલા, ઠંડીથી બચવા મોટું, જાડું, રેક્લિનનું ભૂરુંભૂરું જરકીન પહેરેલા ને મોટા, ચાલે ત્યારે પડઘમ વગાડતા બૂટ પહેરેલા, સાફ્સૂકી કરનારાઓ. આ તે કેવું સ્વાગત! જેક્સનનું આવું પહેલું ચિત્ર સજલના મનમાં વસ્યું હતું.

ત્યાર બાદની હોટેલ સુધીની મુસાફરીની તો વાત જ ન્યારી હતી. રાતના લગભગ અગિયાર વાગ્યા હતા. હોટેલ પંદરેક માઈલ દૂર હતી. ત્રણ ફિયાટ સમાવે એટલી લાંબી લિમોઝિન લેવાની ને જવાનું. એનો પડછંદ નિગ્રો ડ્રાઈવર,

બોલવે નમ્ર, મીઠો, પણ હસે તો નવા આવેલા સજલને ભય ઊપજાવે એવો. રંગભેદ, નાતભેદ, જાતભેદ તો સજલે ગળથૂથીમાંથી કોરાણે મૂક્યાં હતાં, છતાં આવે વખતે પોતીકાં યાદ ન આવે એમ કેમ બને? લિમોઝિનના ચાલકનું સ્મિત, ‘હોટેલ પહોંચીશ ને કે વચ્ચે જ રહેંસાઈ જઈશ?’ એ આશંકાને દૂર કરતું, વિશ્વાસ જગાડતું રહ્યું હતું. વળી એને તો ઉતાવળ હતી. બેંગ તો ક્યારનીયે ગાડીમાં ગોઠવાઈ ગઈ હતી. બારણું ઉઘાડી એ કહેતો ઊભો હતો:

‘ચાલ, છોકરા ચાલ.’

સજલ ખચકાતાં મનમાં બોલી રહ્યો:

‘હા, ભાઈ, હા. ચાલો જઈએ.’

‘મને વાય.એમ.સી.એ. મૂકી જશો?’

‘આમ તો હું ડાઉન ડાઉન જ જાઉં છું, પણ મૂકી જઈશ. પાસે જ છે.’

‘ઘણો આભાર.’ સજલ કેટલી ટીપ આપવી એની ગડમથલમાં પડ્યો.

‘ભલો હતો એ નિગ્રો ચાલક! મારી બેંગ અંદર મૂકી ગયો. જોકે બે ડૉલર ટીપના લીધા ને હસતો હસતો કહેતો ગયો:

‘આભાર દીકરા, અને શુભ સ્વપ્ન!!’

અમેરિકાની વાય.એમ.સી.એ. વિશે કોઈએ એને ખાસ કહ્યું નહોતું. વાય. એમ.સી.એ.ની તો ખરેખર દુનિયા જ ન્યારી હતી. રિસેપ્શનમાં નામ નોંધાવ્યું અને પૈસા ચૂકવ્યા કે બીજું અવનવું ચિત્ર ખડું થવાનું હતું. પેલા અષ્ટાવક શા કુલીનું. અને પેલા રૂપાળા લિફ્ટ ચલાવનારનું! ‘આ બેંગ ઊંચકી શકશે? તેરમા માળ સુધી લઈ જઈ શકશે?’ આ હોલીવુડનું અમેરિકા નહોતું. આ તો સજલને પ્રાપ્ત થનારું રોજિંદું મધ્યમવર્ગી અમેરિકા હતું.

બીજા દિવસે વળી વર્ષો સુધી રમૂજ ઊપજાવી રહે એવો બનાવ બન્યો. સજલ ઊઠી, બ્રશ, ટુવાલ વગેરે સાધનસામગ્રીના સરંજામે સજાઈ નહાવા બહાર રહેલા બાથરૂમમાં ઊપડ્યો. જેવો અંદર બારણું ઉઘાડી પેઠો કે ખીલી સમ ખોડાઈ ગયો. સામે એક પુખ્ત વયનો માનવી દાઢી કરતો ઊભો હતો. દાઢી પર સાબુના ગોટેગોટા છવાયેલા ગાલ ઢાંકતા ખડા હતા. એ સિવાય તે સંપૂર્ણ નગ્ન હતો.

ખરેખર વાય.એમ.સી.એ. વિશે એને કોઈએ કંઈ કહ્યું જ નહોતું!

પણ હમણાં તો નિતાંતનો વિચાર કરવો રહ્યો. એ પણ કેવો અચાનક જ સજલના જીવનમાં પ્રવેશી ગયો હતો ?

ઘર શોધવું સજલ માટે અઘરું ન નીવડ્યું, પણ એકલા રહેવામાં જોખમ, અને જોખમ નહીં તો કમસે કમ ગભરામણ. બીજી બાજુ કોઈ અજાણ્યાને ઘરમાં રાખે તોય મુશ્કેલી. આ તદ્દન અજાણ્યા શહેરમાં મદદરૂપ સાથીની સૌપ્રથમ જરૂર. આવી મથામણો પછી એ જેક્સનના બધા ભારતીય અને ખાસ તો ગુજરાતીઓને કહી ચૂક્યો હતો કે કોઈ સારા વિદ્યાર્થી સાથે એણે ભાડે રાખેલો અપાર્ટમેન્ટ 'શૉર' કરવો છે. અપાર્ટમેન્ટ મેળવવો તો સહેલો હતો, પણ રૂમમેટ ક્યાંથી મેળવવો ?

ઉપરાંત સજલની જિંદગીના જે કંઈ અનુભવો, ફિલસૂફી, વ્યક્તિત્વ, વિચારસરણી, મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાની આવડત, આનંદ-પ્રસંગે ભાગ લેવાની અને આનંદ માણવાની - મજા લૂંટાવવાની તૈયારી અને ક્ષમતા, દુઃખ ઉઠાવવાની તાકાત અને દિનચર્યાના અનેક નીતિ-નિયમો, જેમ કે વહેલા ઊઠવું, એક વાર તો નહાવું જ, સાફસફાઈવાળા ઘરમાં રહેવું, નિયમિત ખાવું, સૌમ્ય ભાષા વાપરવી - વગેરે સર્વેને અનુકૂળ થાય એવો સાથીદાર મેળવવો જોઈએ.

નહીં તો પરદેશનું જીવન આકરું થાય. એટલું જ નહીં, પણ જે વિદ્યાપ્રાપ્તિના ધ્યેયથી આવ્યો હતો તેમાં વિઘ્ન ઊભું થાય.

સજલને આ યાદ કરી હંમેશાં હસવું આવતું કે લગ્ન કરવા નીકળ્યો હોત તો પણ આટલી ચિંતાકાળજી તે રાખત કે કેમ ? પણ અહીં પ્રશ્ન ફક્ત ચોકસાઈનો કે સગવડનો કે ધ્યેયપ્રાપ્તિનો જ નહોતો. ખરો પ્રશ્ન તો પોતાના જે નીતિધર્મ સજલ સાચવતો આવ્યો હતો તે ધર્મમાંથી ચ્યુત ન થઈ જવાય એની કાળજી રાખવાનો હતો. હજુ સુધી એને એ ધર્મમાંથી ચ્યુત થવાનું કોઈ કારણ મળ્યું નહોતું. કોઈ લાલસાય નહોતી. અરે, એના એ ધર્મમાં કોઈ શંકા પણ જાગે કે બીજો મત પણ ઊભો થાય એવો પ્રસંગ સાંપડ્યો નહોતો.

એક કૂપમંડૂકની જેમ જ સજલનું જીવન વીત્યું હતું.

વધુ ચોકસાઈ રાખવાના પરિણામે થયું એવું કે અપાર્ટમેન્ટ તો મળી ગયો, પણ રૂમમેટ મળ્યો નહીં. કદાચ પહેલી વાર જ સજલને પૈસાની ખોટનો ખ્યાલ આવવા માંડ્યો. મહિનાનું સો ડૉલર ભાડું ભરવાનું અને જો રૂમમેટ હોય તો પચાસ ડૉલર તો બચે. વળી ખાવાપીવાના ખર્ચમાં પણ થોડો ઘટાડો થાય. એને

સારી રસોઈ બનાવતાં આવડતી હોય તો તો ફાયદો જ ફાયદો. ઘરકામમાં, ગ્રોસરીમાં પણ એ કામમાં આવે. કદાચ કપડાં ધોવામાં પણ.

એક અઠવાડિયું થયું એટલે સજલને લાગ્યું કે એના પચીસ ડૉલર ગયા. જોકે ખરેખર તો સાડા બાર ડૉલર જ ગણવા જોઈએ. આમ તો સાડા બાર ડૉલર એટલે ચપટી માત્ર પૈસા, પણ આપણે તો એને દસે જ ગુણવા જોઈએ. એટલે થાય એકસો પચીસ રૂપિયા. એમાંય થોડાં કાળાં બજારમાંથી લીધાં હોય એટલે દસે નહીં, પણ ઓછામાં ઓછા બારે જ ગુણવા પડે. પરિણામે દર અઠવાડિયે એકસો પચાસ રૂપિયા સજલના ધૂટી પડવાના. આમ મહિનાના છસો રૂપિયા ને વર્ષના તો સાત હજાર બસો રૂપિયા પાણીમાં!

આ ઉદ્દેગમાં સજલ ઘરઘણીને કહી આવ્યો હતો કે કોઈ પણ હિન્દનો વિદ્યાર્થી ઘર વિશે પૂછવા આવે તો એને સજલને મેળવી આપવો. આમ તો ઘરઘણી-ઘરઘણિયાણી જ કહેવું જોઈએ, પણ નગરપતિ, રાષ્ટ્રપતિની જેમ જ ઘરઘણી કહેવું ચાલશે એવું સજલે વિચાર્યું હતું - પોતાને ગમે તેને ઘરભાડૂત બનાવી શકે. પણ એક તો સજલ, જેને તેને રૂમમેટ બનાવવા કરતાં સાડા બાર ડૉલર દર સપ્તાહે વધુ આપવા તૈયાર જ હતો. વળી ગમે તેને ઘરઘણી બેસાડી દે ને સજલને જ ચાલતા થવું પડે તો? હિન્દથી નવા આવેલા વિદ્યાર્થીનું માનસ આ ઘરઘણી બરાબર જાણે. એમને ફક્ત પૈસાની જ ખોટ હોય છે, એટલું નહીં, પણ આ નવા દેશમાં સહાનુભૂતિની, વિશ્વાસની, સામાજિક સ્તરની, લાગણીની, ઉત્સાહના બે શબ્દની પણ ખોટ હોય છે તે ઘરઘણી સમજે. આથી એ તરત જ કોઈ અમેરિકનને બીજી રૂમ આપવા તૈયાર થાય એમ હતું જ નહીં.

ઘરઘણીનો એક બીજો સ્વાર્થ પણ હતો. જો કોઈ અમેરિકનને ઘર ભાડે આપે તો એક તો ધાંધલ, ધમાલ પુષ્કળ વધી જાય. શુક્રવારે સાંજે એકાદ મોટી પાર્ટી તો હોય જ. વળી કોઈ વાર જુવાન છોકરીઓ પણ જોડાય અને મોડી રાત સુધી રહે. બીજે કંઈ આવું આવું થતું હોય તો જુદી વાત, પણ પોતાના જ ઘરમાં? પોતાના જ રહેઠાણના ઉપલા માળે? પોતાને જ ત્યાં જો યુવાન-યુવતીઓ છૂટછાટ લે તો, જ્યાં સુધી ખુદ પોપમહાશય પોતે ઘરઘણીને ખાતરી ના આપે કે તે પોતે આ બાબતમાં જવાબદાર નહીં ઠરે, ત્યાં સુધી આ ઘરઘણી એવા બેજવાબદાર તરંગી યુવાનોને પોતાના નિવાસમાં આવવા દેવા તૈયાર થાય એ વાતમાં કંઈ માલ નહીં. આમ સૈદ્ધાંતિક પાયા પર પણ ઘરઘણી આવા કૂણા ભોળા ભારતીય વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ પસંદ કરે એમ હતું. પોતાનું સાંભળશે

અને મોટા ભાગે કહ્યું માનશે એટલી જાણકારી ઘણી હતી. આવી બાંધકારી અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓ વિશે કોણ આપે?

ઘર આમ તો નાનું હતું અને ખરું પૂછો તો એક નવપરિણીત યુગલને માટે આદર્શમય હતું. અંદર પ્રવેશો કે મોટું દીવાનખાનું આવે. ડાબી બાજુએ મોટી ફેન્ય બારીઓ; જે ઉઘાડી, માથું નમાવ્યા વગર બહારની અટારીમાં આંટો મારવા જઈ શકાય. દીવાનખાનામાં આગળ વધો તો એક બાજુ આવે રસોડું અને બીજી બાજુ આવે માસ્ટર બેડરૂમ. રસોડું પસાર કરો કે આવે બીજો બેડરૂમ. બંને બેડરૂમમાં નાના નાના બાથરૂમ, જેમાં કમોડ, ટબ ને સિન્કનો સમાવેશ. જો કોઈ યુગલ આ અપાર્ટમેન્ટ લે તો અલબત્ત, તે માસ્ટર બેડરૂમમાં જ સૂવાનું રાખે. બીજો બેડરૂમ રહે કોઈ મહેમાન માટે કે ભવિષ્યમાં આવનાર બાળક માટે. સજલે અગમચેતી વાપરી આ માસ્ટર બેડરૂમમાં જ ધામા નાખ્યા હતા. બીજી બાજુનો બેડરૂમ રૂમમેટ માટે રાહ જોઈ બેઠો હતો.

સજલનું પહેલું અઠવાડિયું રવિવારે પૂરું થયું. રજાનો દિવસ હતો અને ઘરકામમાં, ગ્રોસરી લાવવામાં, ગોઠવવામાં, કાર્પેટને વેક્યૂમ કરવામાં, બાથરૂમ સાફ કરવામાં તો આખી સવાર અને અડધી બપોર પસાર થઈ ગયાં. દોઢેક વાગ્યો હતો અને થોડી વાર પછી ઘરઘણીના ટી.વી. પર એકાદ બાસ્કેટબોલ કે એવી કોઈ રમતની મેચ બતાવાશે એની રાહ સજલ જોઈ રહ્યો. અચાનક એને લાગ્યું કે એ ખરેખર કેટલો એકલો હતો! જિંદગીમાં કદાચ પહેલી જ વાર આમ એકલતાની અસહાયતા સજલે અનુભવી. આવી મનોસ્થિતિમાં ઘેર બેસી રહી નવી નવી રમતો જોયા કરી સમય બરબાદ કરવો એને અસહ્ય લાગવા લાગ્યું. વળી એ ભૂખ્યો પણ થયો હતો. આથી રસોડામાં જઈ ત્રણેક ઈંડાંની, લીલા કાંદા, મરચાં, બે ચમચી દૂધ ને ચીઝવાળી - કોથમીર તો અહીં ક્યાંથી લાવવી? - આમલેટ ખાઈ તરત કૉલેજની લાઈબ્રેરીએ જવા ઊપડ્યો.

જાન્યુઆરી માસ એટલે શિયાળાનો 'તપતો' મધ્યાહ્ન! ઠંડી જાણે 'મુશળધાર' પડે. સવારનો સ્નો હજી ચારે બાજુ છવાઈ સામ્રાજ્ય જમાવી પડ્યો હતો. સ્નો બંધ પડવાને બે કલાક થઈ ગયા હતા છતાં ધરતી પર પથરાયેલી એની કૂણી ચાદર તાજી લાગતી હતી અને એના પર કોઈનાં પગલાં દષ્ટિગોચર થતાં નહોતાં. રસ્તા પરનો સ્નો તો અલબત્ત, ઉલેચાઈ ગયો હતો. પેલી ટ્રેક્ટર જેવી ગાડી અને એની આગળનો મોટો 'હાથ' અહીં ફરી ગયાં હતાં. પરિણામે રસ્તા અને ફૂટપાથની વચ્ચે લગભગ ત્રણ ફૂટનો સ્નોનો મોટો ઢગલો થઈ ચૂક્યો હતો.

આ ઢગલાઓની ઊંચીનીચી હારમાળા, સ્ટુડિયોમાં ઊભા કરેલા હિમાલયની યાદ સજલને અપાવતી રહી.

‘મોં અહીં આવવા કેવો તે સમય પસંદ કર્યો?’ નિતાંતની રાહ જોતો, ઠંડા બિયરની સિપ લગાવતો, લાંબા પગ કરી બેઠેલો સજલ ચકિત થઈ, થોડા જ માસ પૂર્વેની વાતો જાણે કે ફરી વાર અનુભવી રહ્યો.

એક તો જેક્સન સ્નો બેલ્ટમાં. સોએક ઇંચ જેટલો સ્નો દર વર્ષે પડે. વળી ઠંડી કહે મારું કામ ને જ્યારે પવન પણ સાથ આપે ત્યારે કુદરત માઝા મૂકે. ‘આ બધું જાણવું જોઈતું હતું.’ પણ જાણવાનો તો પ્રશ્ન જ ક્યાં, પણ પૂરતી કોઈ જાતની તૈયારી પણ સજલે કરી નહોતી. હા, સ્વેટર હતું, કોટ હતો, કાનટોપી હતી, અંદર પહેરવાનાં ઊનનાં લાંબાં કપડાં હતાં, પણ હાથમોજાં? ને બૂટ?

કેટલીયે વાર બનવાનું હતું તેમ તે જાન્યુઆરીની બપોરે પણ બન્યું. જેમ જેમ સ્નોમાં સજલ ચાલતો ગયો તેમ તેમ, થોડો થોડો સ્નો બૂટમાં ભરાતો ગયો.

ભરાઈ ગયેલો બરફ પગના દબાણ, ઉષ્માથી પીગળતો ગયો. ઠંડુંગાર એ પાણી પગને ઠારતું ગયું. સજલને થયું કે હિમડંખ લાગશે. આંખમાં થોડા પાણી સાથે સજલ ચાલતાં ચાલતાં વિચારી રહ્યો નવું ગામ, નવી આબોહવા, નવું ભણાતર, નવી ભાષા, નવા લોકો, નવીન સંસ્કૃતિ - બધું જ એકસાથે નવું નવું શા માટે?

વૃક્ષની ડાળીએ હિમ છવાઈ ગયો ને જાણે સ્વર્ગીય વાતાવરણ ખડું કર્યું હતું. ધૂળ, ગંદકીનું તો જાણે નામોનિશાન ન રહ્યું. અરે, સફેદ સિવાય બીજો કોઈ રંગ શોધ્યોય ન જડે. વૃક્ષની ઊંચામાં ઊંચી ડાળી, આજુબાજુનાં ઘરનાં લસરતાં છાપરાં, રસ્તે પડેલી રંગબેરંગી મોટરો, પગ તળે ચંપાતો રસ્તો - સર્વેને ‘તસુએ તસુ’ ઢાંકી હિમ છવાયો હતો, ધીમે ધીમે વાદળગોખે સૂર્ય ડોકિયું કરી જતો અને હિમની અનેક આંખોમાં એ ચમકી રહેતો. મુંબઈની મુશળધાર વર્ષામાં જેની ફક્ત ઝાંખી થયેલી, એવી અલૌકિક તત્ત્વવાળી કુદરત આજે પૃથ્વીને આલિંગન લઈ પથરાઈ હતી. પણ એને માણવાની સજલને હજુ વાર હતી. કુદરત આજે પૃથ્વીને આલિંગન લઈ પથરાઈ હતી, પણ એને માણવાની સજલને હજુ વાર હતી. પોતાની મુશ્કેલીઓને જ વાગોળતો માનવી કુદરતની અખૂટ અવનવીન મોહિની ક્યાંથી માણી શકે?

સજલ કોલેજથી પાછો ફર્યો ત્યારે મોડી રાત થઈ ગઈ હતી. ઓણે વચ્ચે જ

થોડું ખાઈ લીધું હતું. આથી થોડું દૂધ પી એ તો તરત જ સૂઈ ગયો. હજુ એનો ઉદ્દેગ શમ્યો નહોતો અને મનમાં ઉચાટ ઘણો હતો, પણ જેક્સનની ઠંડી અને એની સામે અપૂરતા રક્ષણવાળું આ જૂનું ઘર, એ બેને કારણે જાડી રજાઈ - ઈલેક્ટ્રિક બ્લેન્કેટને આવવાને હજી વાર હતી - ઓઢી આંખો મીંચી પથારીમાં પડેલા સજલને તરત જ ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ.

થોડો સમય વીત્યો ન વીત્યો ને સજલને ઘરમાં કોઈ ચાલતું હોવાનો ભાસ થયો. એટલું જ નહીં, પણ બંધ આંખેય બહારના દીવાનખાનામાં દીવો બળતો હોવાનો અંદાજ એ કરી શક્યો. કોઈ ચોર ઘરમાં ઘૂસ્યો છે એવો વિચાર મનમાં આવે અને ભય જગાડે એ પહેલાં તો સજલને ખબર પડી કે કોઈ એની પોતાની જ રૂમમાં પ્રવેશી ચૂક્યું છે. મન ત્વરિત ગતિએ ભયના ભાવ ધરવા માંડ્યું ને સાથે સાથે ???‘ટપ’??? અવાજ સંભળાયો ને સજલનો આખોયે રૂમ દીવાના પ્રકાશથી ઊભરાઈ ગયો. એકદમ અંધારામાંથી એકદમ અજવાળામાં આવીને તરત આંખો ખોલવી અશક્ય જ હતી. છતાં કોઈ નિસર્ગબદ્ધ પ્રતિક્રિયાને પરિણામે એ પથારીમાં લગભગ બેઠો થઈ ગયો. ધીમેથી આંખ ઉઘાડી જુએ છે તો સામે આછું સ્મિત કરતો નિતાંત ઊભો હતો. દૂર રાતના બે વાગ્યાના ડંકા વાગવા શરૂ થઈ ગયા હતા!

ઠંડા બિયરની સિપ લગાવતાં સજલને આ યાદ આવે તે સ્વાભાવિક જ હતું. જ્યારે જ્યારે તે ઘરમાં એકલો બેઠો હોય ત્યારે અંધારું રાખી ઠંડો બિયર પીતાં પીતાં તે જૂની યાદ માણતો. યાદગીરી એને હૂંફ અર્પતી. એમાંય નિતાંતનો આમ નાટકીય પ્રવેશ અને તેથી થયેલો એના તરફનો અચંબો અને કંઈક અંશે હૂંફ પણ, સજલને ખૂબ જ સ્પર્શી રહેતાં. ચારેક માસ સાથે રહ્યા ત્યાં સુધીમાં સજલને નિતાંત સાથે ફાવવા માંડ્યું, એટલું જ નહીં, નિતાંતના એક આગવા જ સ્તરે વિચાર કરી શકવા તે સમર્થ થયો. એનો ક્ષોભ ઓછો થઈ ગયો અને નિતાંત એને ખરેખર ગમવા માંડ્યો. દોસ્તી જામી છતાં નિતાંતે એટલો ખ્યાલ રાખ્યો હતો કે બંને વચ્ચેનું અંતર ભૂંસાઈ ના જાય. સજલ માટે નિતાંત કંઈક અંશે ‘મિસ્ટરી મેન’ રહ્યો હતો, જે એનું આકર્ષણ પણ હતું. જ્યારે જ્યારે સજલને એમ લાગતું કે નિતાંત એની સમજની પકડમાં ઝડપાવા લાગ્યો છે ત્યારે ત્યારે નિતાંત કંઈક એવું પરાક્રમ કરી બતાવતો કે કંઈક એવી ગાથા કહી સંભળાવતો કે સજલને પાછો એકડો ઘૂંટવો પડતો.

આજનું નિતાંતનું આમ અચાનક જ અદૃશ્ય થઈ જવું એ પણ આવા જ કોઈ

પરાક્રમનો અંશ હશે એમ સજલને લાગ્યું. બિયરની ઠંડકે એની ચિંતામાં કંઈ ઘટાડો કર્યો હતો અને ઘેનમાં કંઈક થોડો વધારો કર્યો હતો.

સંકલિત નવલકથા

બિયર હવે એને ભાવવા માંડ્યો હતો. બાકી વધુ માદક પીણાં પ્રત્યેથી એનું મન ઊઠી ગયું હતું.

એક વાર, - સજલ યાદ કરી રહ્યો - બાજુના ઘરમાંની એક નાની પાર્ટીમાં એણે બે-ચાર પ્યાલી ભરી વ્હિસ્કી-સોડા પીધાં. સાથે ખાવામાં અલબત્ત વેફર, પોપકોર્ન, થોડાં બિસ્કિટ, પિત્તાના નાના નાના ટુકડાઓ અને સર્પાકાર પ્રેટઝલ હતાં. સજલે સાવચેતી રાખી આ બધુંયે થોડું થોડું આરોગ્યું, પણ થોડી વારમાં જ એને બેચેની થવા માંડી અને એને ઊઠી જવું પડ્યું. ઘેર આવ્યો તો મગજ સખત ઘૂમતું લાગ્યું. ચક્કર આવવા શરૂ થઈ ગયાં. માંડ માંડ ઉપર આવી દરવાજો ખોલ્યો અને બેડરૂમ તરફ જવા પગ ઉપાડવા વિચાર્યું, ત્યાં તો પેટમાં એવા તે ઉછાળા શરૂ થઈ ગયા કે સીધા બાથરૂમ તરફ જવું પડ્યું. ત્યાં પહોંચ્યો ને બે-એક ઊલટી થઈ ગઈ. પેટ તો જાણે ચક્રવાત ઘૂમતો હોય એમ ચકરાવે ચઢ્યું હતું. શારીરિક અસ્વસ્થતાને લીધે સખત ગભરાઈ જવાનો સજલનો આ પહેલો પ્રસંગ હતો. કદાચ એ ઊલટીવાળા બાથરૂમના ફર્શ પર જ અડબડિયું ખાઈ પડી જાત, જો નિતાંતે આવીને પાછળથી એને પકડી ન રાખ્યો હોત તો. બંનેને માટે આ પ્રસંગ અવનવો હતો.

સજલને તે વખતે પ્રથમ વાર જ નિતાંતના વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પાસાંનો પરિચય થયો. નિતાંતે એને પકડી રાખ્યો, મોં; માથું ધોવામાં મદદ કરી. માથા પર અને આંખો પર ખૂબ પાણી છાંટવામાં મદદ કરી અને સજલને એણે હોશમાં રાખ્યો. ત્યાર બાદ એને બહારના દીવાનખાનામાં બેસાડ્યો ને ગરમ કામળો, સ્વેટર ઓઢાડ્યાં, ગરમ કોફી કરી સાથે બેસી બંનેએ પીધી. લગભગ અડધો, એક કલાક સજલ ત્યાં જ દીવાનખાનામાં સૂઈ રહ્યો. પછી જ્યારે એ ઊઠ્યો ને થોડું હરવાફરવા લાગ્યો અને કંઈક સ્વસ્થ થયો છે એમ લાગ્યું ત્યારે નિતાંત એને બાથરૂમ વિના વિલંબે બરાબર ઘસી સાફ કરી નાખવાનું યાદ દેવડાવી, બહાર ચાલી ગયો. સજલના પગમાં જાણે જંજીર પડી, માથા પર શીલા અથડાઈ. ‘હું આટલો માંદો ને નિતાંત મારી પાસે આવી અપેક્ષા રાખે?’ જરા પાણી નાખી, મોંપ ફેરવી દીધું હોત તો શું એ ઘસાઈ જાત? ત્યારે પોતે

ઘેર હોત તો માએ એની કેટલી સંભાળ લીધી હોત? ડોક્ટર આવી જોઈ ગયા હોત. પપ્પાએ દસેક વાર ખબર પૂછી હોત. અને બાથરૂમની સફાઈ જેવું નાનું પણ શ્રમદાયક કામ કોઈ થોડું પોતાને માટે રાખત?'

માંડ માંડ બાથરૂમ સાફ કરી સજલ બહાર આવ્યો. નીચા વળી પાણી નાખવું, એજેક્સનો પાઉડર નાખવો અને મોંપથી ફર્શ ઘસવી, ત્યાર બાદ વધુ પાણી નાખી બધો કચરો દૂર કરવો, એ આમ તો ખાસ અઘરું નહોતું. છતાં સજલની નાજુક-તન અને મનની - સ્થિતિને લીધે એને માટે પુષ્કળ શ્રમભર્યું બન્યું. બહાર આવ્યો ત્યારે એ લગભગ લથડિયાં ભરતો આવ્યો. અને પથારીમાં તો સીધો ઊંઘે માથે પડી જ રહ્યો. રસોડામાં નિતાંતે કરેલા ભોજન તરફ નજર નાખવાનું પણ મન ન થયું. થાક, ગુસ્સો, કળતર, અસહાયતા અને ખાસ તો એણે માની લીધેલા પોતાના અવમાનથી સજલ અચાનક જ ન રોકી શકાય એમ મોટેથી રડવા માંડ્યો. નાના બાળકના રુદનની જેમ જ આ કુદરતી રુદન હતું.

કોઈ ઓપરાના ટેનરની જેમ જ શ્વાસ બહાર કાઢતી વખતે તે તીણા અવાજે રડ્યો અને તેથી ખૂબ લાંબા સમય સુધી થાક્યા વગર રડી શક્યો.

જ્યારે જ્યારે સજલ આ પ્રસંગ યાદ કરતો ત્યારે રડવામાં પણ રહેલી શ્વાસોચ્છ્વાસની ખૂબી પર હેરત પામી જતો. તે દિવસોનો અનુભવ એને માટે ઘણો હૃદયભેદક બની ગયો હતો. જેમ કોઈ પક્ષી શિકારીની જાળમાં સપડાઈ જાય અને ત્યાર બાદ પાંખના અનહદ ફફડાટથી છૂટી, જિજીવિષા, બીક, મુક્તતા, સ્વતંત્રતા, ચિંતા, અનિશ્ચિતતા, અવમાનના, બધું જ સામટું અનુભવે એમ સજલે બાર કલાકની ઘેરી ઊંઘ લીધા પછી અનુભવ્યું.

બાર કલાક પછી એ જાગ્યો ત્યારે એને જણાયું કે નિતાંત તો આવી, સૂઈ ઊઠી, નાહીઘોઈ, નાસ્તો કરી પાછો સ્કૂલે ચાલી ગયો છે. સજલને એ ક્યારે ગયો તેની ખબર પણ ન પડી, તો તે ક્યારે આવ્યો એની ખબર તો ક્યાંથી પડે? પણ સજલની પોતાના જ બેડરૂમમાં નિતાંત આવ્યો હતો એની એક ચોક્કસ નિશાની હતી. દીવાનખાનામાં જે કામળો ઓઢી સજલ પહેલાં કલાકેક સૂતો હતો તે જ કામળો અત્યારે સજલ પર ઓઢાડાયેલો અને બેડરૂમની પથારીમાં પડ્યો હતો. નિતાંતે જ એને રાત્રે ઓઢાડ્યો હોવો જોઈએ ને!

જીવનની આવી ખાટીમીઠી વાતો યાદ કરવાનું સજલને ગમતું. પોતે માનસશાસ્ત્રનો વિદ્યાર્થી હોવાથી પોતાના સંપર્કમાં આવતા લોકોના વલણ -

વર્તનનું પૃથક્કરણ કરવાની એને ટેવ પડી ગઈ હતી. જોકે એ કંઈ ધંધાદારી માનસશાસ્ત્રી નહોતો. આથી પોતાના પૃથક્કરણમાં તે પૂરો વિશ્વાસ ધરાવતો નહોતો. પરિણામે બીજા વિશેનાં પોતાનાં મંતવ્યોમાં તે જડ નહોતો બની જતો અને પ્રસંગોચિત એ મંતવ્યોમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવા તૈયાર પણ રહેતો. આ ગુણ એણે એક વિજ્ઞાનીને છાજે એવી ચોકસાઈથી અને વસ્તુલક્ષી દષ્ટિથી કેળવ્યો હતો. ખાસ તો જ્યારે સાંજના પહોરે તે એકલો બેઠો હોય અને નિતાંતના આવવાનાં કોઈ ચિહ્ન હોય, ત્યારે એને પાછલી જિંદગીના પ્રસંગોનાં સરવાળા બાદબાકી કરવાનું ગમતું. અત્યારે પણ તે એમ જ કરી રહ્યો હતો.

એટલામાં ફોનની ઘંટડી રણકી. જો ફોન કરનારાના સ્વભાવ પ્રમાણે ફોનની ઘંટડી વાગતી હોત તો અત્યારે ખૂબ જ મધુર સ્વરે તે રણકી ઊઠત. સજલે ઊઠી ફોન લીધો.

‘હલ્લો, કોણ છો?’

‘હું લિન્ડા! નેટ છે?’ સામે કોઈ અંગ્રેજીમાં બોલી રહ્યું હતું.

‘નેટ? એવું તો કોઈ અહીં રહેતું નથી!’ સજલ અચંબો પામી ગયો.

‘નહીં? માફ કરજો, ખોટો નંબર લાગે છે.’

નેટ? સજલ વિચારી રહ્યો.

અડધો પ્યાલો ભરેલો બિયર સહેજ ગરમ થવા માંડ્યો હતો, જલદી પી લઈ કાં તો બીજો બિયર લેવો પડશે, નહીં તો જમવાની તૈયારી કરવી પડશે, સજલ વિચારી રહ્યો. નિતાંતનો હજુ કંઈ પત્તો નહોતો.

સજલને થયું કે હવે જરા ઊભા થઈ, હાલી ચાલી, દીવો કરી સુસ્તી ઉડાડવી પડશે. રસોડામાં જઈ એણે કંઈ ખાવાનું બનાવવાનો વિચાર કર્યો. બિયર તો છે જ. આમે ખાવાનું કરતાં કરતાં એ ક્યાં નથી પીવાતું? બીજી બાજુ અડધા એક કલાકમાં આઠ વાગશે - ‘વૉલ્ટર કોન્કાઈટ તો ચૂકી ગયો આજે’ - અને ટી.વી. પર જાતજાતના પ્રાર્થમ ટાઈમના પ્રોગ્રામો શરૂ થશે. એ બધાનો લાભ, ગેરલાભ લેવાનું થોડું ચૂકી જવાય? સજલે ઊભા થઈ દીવાનખાનાની બધી બત્તીઓ કરી. અજવાળું પથરાતાં હવે દીવાનખાનાની બધી વસ્તુઓ સ્પષ્ટ દેખાવા માંડી.

દીવાનખાનામાં સૌથી પહેલું ધ્યાન ખેંચે તો તે ખૂણેખાંચરે છવાયેલી ઘેરા મરૂન રંગની કાર્પેટ - ગાલીચો - બહારથી આવો કે તરત જ તે ધ્યાન ખેંચે. અંધારામાં

બેઠા હો ને દીવો સળગાવો તોય પહેલી નજર ત્યાં જકડાય. અંદરથી બહાર આવો ને પહેલો સ્પર્શ કાર્પેટનો થાય. એક તો એ આખાંયે દીવાનખાનાની ફર્શને આવરી છવાયેલી એટલે ‘જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે, યાદી ભરી ત્યાં આપની’ એવી સ્થિતિમાં દ્રષ્ટાને મૂકી દે. વળી એનો રંગ ઘેરો મરૂન. આથી ભીંતના તથા કબાટ, ટેબલ, પડદા, બેઠકો બધાના રંગો ઝાંખા પડી જાય. તેથી વળી ધ્યાન પાછું કાર્પેટ પર જ જાય. અધૂરામાં પૂરું તે સીધીસાદી ગાલીચાસમી બની હોત તો વળી નયનાભિરામ રહેત. પણ આ તો ચારેક ઇંચ લાંબા ‘શેગ’ની બનેલી. આથી જાણે કોઈ પ્રાગૈતિહાસિક રીંછ પથરાઈને પડ્યું હોય એમ લાગે. રીંછના વાળ જોકે પાતળા હોય. અહીં તો દરેકેદરેક ‘શેગ’ પા, અડધો ઇંચ જાડું. પાછું આ રીંછ તો જીવંત! નાની નાની વસ્તુઓ તો ક્યાંય ગળી જાય. જ્યારે જ્યારે બે, ત્રણ અઠવાડિયે વેક્યૂમ કલીનરથી એને સાફ કરાય ત્યાર પછી વેક્યૂમ કલીનરને ખુદને સાફ કરવાની ખૂબ ગમ્મત પડે. એમ કહી શકાય કે જો વેક્યૂમ કલીનરમાંથી મળી આવતી વસ્તુઓનો કોઈ માનસશાસ્ત્રી અભ્યાસ કરે, તો આ ઘરમાં રહેતી વ્યક્તિનું માનસ, એની રહેણીકરણી, એના ગમા-અણગમા, એની સ્થિતિ- પરિસ્થિતિ, એની વ્યાવહારિક દષ્ટિ, એના શોખ અને શોખ પૂરો કરવાની ક્ષમતા. એના મિત્રો - ખાસ કરીને સ્ત્રીમિત્રો – વગેરે વિશે ઘણું ઘણું જાણી શકે. એનું એક સ્પષ્ટ રેખાચિત્ર તૈયાર કરી શકે. આવી કાર્પેટને સાફ રાખવી એ નિતાંત ને સજલ માટે ત્રાસદાયક હતું. તો વળી બીજી બાજુ એક, બે મહિના સુધી એ સાફ ન થાય તો પણ ચાલી જતું. આને કારણે બંને વિદ્યાર્થીઓને નિરાંત પણ રહેતી. ઠંડા બિયરને લીધે ટીખળે ચઢેલા સજલે મનોમન પ્રશ્ન પણ પૂછી લીધો, ‘ક્યાંક નિતાંત લપસીને કાર્પેટમાં તો ખોવાઈ, અટવાઈ નથી ગયો ને? એમ હોય તો શોધવો મુશ્કેલ, પાછું વેક્યૂમ કલીનર ચલાવવું પડશે!’

નિતાંત યાદ આવતાં સજલને પાછો થોડો ઉદ્વેગ થઈ આવ્યો. નિતાંતની ચિંતા અને ભૂખ્યા પેટમાં પડેલો બિયર, છાતીમાં થોડી બળતરા ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યાં. સજલને થયું, હવે વાટ જોવી એ મૂર્ખામી છે. એણે ખાવાનું બનાવવાનું શરૂ કરવું જોઈએ તેમ જ કોઈકની તો મદદ મેળવવી જ જોઈએ. જેટલું ખાવાનું કરવું આ દેશમાં સહેલું હતું એટલી જ મદદ મેળવવી સહેલી હતી. ફક્ત બંને વિશે થોડી પ્રાથમિક સૂઝ જોઈએ. વધુ વિચાર કરતાં સજલને તરત ખ્યાલ આવ્યો કે કમસે કમ મિ. કલાર્કને સૌથી પહેલો ફોન પહોંચવો જ જોઈએ. ખરેખર તો સજલે આ ફોન ચોવીસ કલાક પહેલાં જ કરવો જોઈતો હતો.

મિ. ક્લાર્ક અહીં યુનિવર્સિટીના વિદેશી વિદ્યાર્થીઓના સલાહકાર હતા. એમના આ વિશિષ્ટ પ્રકારના કાર્યને લીધે અને ખાસ તો એમના સૌજન્યને લીધે એ બધા જ વિદેશી વિદ્યાર્થીઓના માનીતા હતા. ઉંમર નાની, સૌષ્ઠવભર્યું શરીર, વાન ગુલાબી, વાળ નહીંવત્ પણ બ્લૉડ - સોનેરી - અને ટાલ મોટી, ચશ્માં નાજુક, નમણાં, કપડાં પરંપરાગત પણ ટાઈ ખાસ્સી મોટી અને મોટા ભાગે ચિત્રવિચિત્ર રંગો અને ભાતવાળી અને ચાલ ધીમી દોટસમી, છતાં ભાષા મૃદુલ, સ્પષ્ટ અને સુસંગત - એવા મિ. ક્લાર્કને મળવું તો સહેલું જ હતું. એમની રૂમ આગળ જઈ ટકોરા મારો કે એ અંદર બોલાવે. જો એ ત્યાં હાજર ન હોય તો ઘેર ફોન પર તો મળે જ. અને છેવટે એમને ઘેર ‘અઠે દ્વારકા’ કરો તો કલાકથી વધુ તો બેસવું ન જ પડે. ખૂબ બધા - દેશ-વિદેશના - વિદ્યાર્થીઓના સતત સંપર્કે એમને ઘરફૂકડી બનાવી દીધા હતા!

નસીબજોગે ટેલિફોનની ઘંટડી વાગી ન વાગી ત્યાં કોઈએ તે ઉપાડ્યો એટલે સજલને જરા હાશ થઈ. થોડી મદદ અથવા કમસે કમ આશ્વાસન મળશે એ વિચારે એ રાહતનો શ્વાસ લઈ શક્યો. પણ મિ. ક્લાર્ક ઘરમાં નહોતા. મિસિસ ક્લાર્ક હતાં. એમને નિતાંત વિશે કંઈ માહિતી નહોતી, પણ મિ. ક્લાર્ક આવશે કે તરત ફોન કરવા જણાવીશ એટલી ખાતરી આપી. એ ઉપરાંત એમના સ્ત્રીસહજ સૌજન્યથી કે પછી અમેરિકનોમાં બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી વિકસેલી વિદેશીઓ તરફ મુરબ્બીગીરી કરવાની વૃત્તિએ ઉભેર્યું, ‘નિતાંતને કદાચ કંઈ રોકાઈ જવું પડ્યું હશે. પણ એ જરૂર સાજોસમો હશે અને કદાચ આજ સાંજ સુધીમાં આવી પણ જાય. ચિંતા કરવાનું કોઈ કારણ નથી.’

સજલને થોડી રાહત અનુભવ્યાનો ચોક્કસ ભાસ થયો. કદાચ મિસિસ ક્લાર્કની વાત સાચી પણ હોય. આમે સ્ત્રીઓમાં પ્રેરણાનું તત્ત્વ વધારે. કદાચ એમના હૃદયના તાર આખાયે વિશ્વમાં વાસ કરી રહેલા ઈશ્વરનાં આંદોલનો સાથે સૂર મેળવતા હોય. તેથી આવું બધું એમને વધુ જણાય, સમજાય કે પછી એ તાંત્રિક હશે? આજકાલ તો અમેરિકામાં કોઈ કોઈ ડેવિલની-સેતાનની-પૂજા કરે અને પોતાને ભૂત, ડાકણ, પિશાચ્ય ગર્વથી કહેવડાવે. મિસિસ ક્લાર્ક કંઈ ડાકણ, બાકણ તો નહીં હોય ને? મિસિસ ક્લાર્કને ડાકણ બનાવ્યાં એટલે પહેલાં તો સજલને જરા હસ્યું આવ્યું. પણ તરત મન કઠણ કર્યું અને આવા વિચારો કરવા બદલ પોતાને મનોમન ઠપકો આપ્યો. મિસિસ ક્લાર્કને એ એક જ વાર મળ્યો હતો. અને તે પણ પાંચ મિનિટ માટે જ. એમનો નમણો બાંધો, સુંદર મુખાકૃતિ

અને મીઠા અવાજે સજલને મોહિત કરી દીધો હતો. એમને વખતોવખત મળવાનું થાય તો સજલને ગમે, એટલું જ નહીં, પણ એમની નૈસર્ગિક મધુરતાથી એની એકલતાનો ક્ષોભ ઓછો થાય, મન પ્રસન્ન રહે. આવા આભિજાત્યવાળાં મિસિસ ક્લાર્ક વિશે પોતે આવું અભદ્ર વિચાર્યું એથી સજલને પસ્તાવો થયો.

નિતાંત કે મિ. ક્લાર્કનો ફોન આવે ત્યાં સુધી નવરા રાહ જોતા બિયર પીતાં બેસી રહેવાને બદલે, બીજાને નહીં તો કમસે કમ ખુદ પોતાને કંઈ કામમાં આવવાની વૃત્તિ સજલને થઈ આવી. એનું કારણ એને ભૂખ લાગી હતી એ પણ હોય. પરિણામે તેનાં પગલાં રસોડા તરફ વળ્યાં. બ્રેડ તો તૈયાર જ મળે અને તે પણ જાતજાતની, ભાતભાતની, રંગરંગની અને કાપેલી! ફક્ત માખણ લગાડવાનું. શાકમાં કાંદા, બટાકા, છોલી, કાપી, ઘોઈ, જાતજાતના મરીમસાલા સાથે વઘારી દેવાના. ઊકળેલા પાણીમાં ચોખા - મિનિટ રાઈસ - નાખ્યા કે ભાત મિનિટમાં તૈયાર. રહી ફક્ત દાળ. તે પણ ડબ્બામાં બાફેલી, છૂંદેલી તૈયાર મળે. ડબલું વઘાર્યું કે કામ પત્યું. થોડા કાંદા વઘારવા હળદર, ધાણાજીરું, મદ્રાસ કરી પાઉડર, મેક્સિકન ચિલી પાઉડર, પેપ્રિકા ભભરાવ્યાં કે દાળ તો નાતના જમણની! જો અડધા કલાકમાં પૂરી રસોઈ તૈયાર ન થાય તો જાણવું કે રસોઈ કરનાર કોઈ વિદ્યાર્થી નથી.

વચ્ચે વચ્ચે બાલકનીમાં જઈ સજલ બહાર ડોકિયાં કરતો. શિયાળામાં પાંચ વાગ્યે અદૃશ્ય થતો સૂર્ય હજી હમણાં જ અસ્ત થયો હતો, સાડા સાત વાગ્યે. હજી એની લાલી આકાશભરમાં છવાયેલી હતી. હળવા હિમની કાતિલ ઠંડીનો ભાર ત્રણ ત્રણ માસ ઝીલી થાકેલાં પાણીએ આખરે પડતું મૂક્યું અને રસ્તે ચારે બાજુ છવાઈ એ પડ્યાં હતાં. સજલ બાલકનીમાં ડોકિયું કરી ગયો પણ નિતાંતનાં કોઈ ચિહ્નો નહોતાં.

રોજની ટેવ મુજબ સજલે મેલેમાઈનની બે રકાબી કાઢી. બે વાડકી, બે કાંટા પણ. ખૂબ સુંદર એવા ફૂલની ભૂરી છાપવાળી સફેદ રકાબીમાં રહેલું પેપ્રિકા ભભરાવેલું લાલચોળ શાક, બહારના ભૂરા આકાશમાં દેખાતા સૂર્યાસ્તની નાની છબી શું લાગતું હતું. હજી નિતાંતના કંઈ સમાચાર નહોતા એટલે ખાઈ લેવું કે રાહ જોવી એ મૂંઝવણમાં એ ક્ષણેક પડ્યો. પણ એ મૂંઝવણ વધુ ન ટકી. સજલને એકલા ખાવામાં બહુ સંકોચ થાય એમ હતું નહીં. વળી નિતાંતનો શો ભરોસો?... એ ક્યારે આવે? ક્યાં સુધી એની રાહ જોવી? ઘણી વાર એમ બનતું કે સજલ જમવાનું શરૂ કરે અને નિતાંત આવી ચઢે. ભોજન અને

બ્રાહ્મણનો પુરાણો સંબંધ નિતાંતના જીવનમાં તાણવાણાની જેમ જાણે વણાઈ ગયો હતો. આજે એવું નહીં થાય એની શી ખાતરી ?

અને થયું પણ એવું જ! સજલ બ્રેડ, શાક ખાઈ જેવો ભાત લેવા રસોડામાં ગયો કે દીવાનખાનાનું બારણું ખોલી નિતાંત પ્રવેશ્યો. એના હાથમાં ‘એન્ડ પી’ની બે મોટી, ખીચોખીચ ભરેલી ગ્રોસરીની બેગ હતી. એક એક કોથળી, એક એક હાથમાં ઊંચકી, પડી ન જાય એ માટે છાતીસરસી રાખી, નિતાંત ઘરનો ઉપરનો માળ ચઢી આવ્યો. પરિણામે તે જરા હાંફી ગયો જણાતો હતો. રાતનો ઉજાગરો હોય એમ એની આંખ લાલ થઈ સૂજી ગઈ હતી. બહારની જરાતરા ઠંડીને લીધે એનાં નસકોરાં પહોળાં થઈ ગયાં હતાં. નાકનું ટેરવું લાલચોળ થઈ ગયું હતું. શ્રમને લીધે એની ચાલમાં માર્દવ હતું. સામાન્ય રીતે સુઘડ કપડાં પહેરનારો નિતાંત આજે જરા લઘરવઘર લાગતો હતો. એના મોં પર ચિંતાનો અતિશય ભાર વર્તાઈ આવતો હતો.

અંદર આવી, બંને કોથળીઓ વચ્ચેવચ્ચે ટેબલ પર મૂકી સજલને બૂમ પાડતાં એણે કહ્યું, ‘સજલ, આને દૂર કર, જલદી.’ નિતાંતમાં એક પ્રકારની હુકમો કરવાની આદત ઘર કરી ગઈ હતી. સજલના સંગ્રાથમાં વળી એ આદતોને પોષણ મળતું. સજલ ઘણી વાર બીજાના જોહુકમી, દબાણ, બૂમાબૂમ, ધાંધલ નભાવી લેતો. એનું કારણ એ પોતે કંઈક દબાણને વશ થવાની પ્રકૃતિવાળો હતો એ હતું. જોકે એ પોતે એમ મન મનાવતો કે લોકોને કોઈ જાતની ઔપચારિકતા વિના, સ્વતંત્ર વર્તવા દઈએ તો એમના વિશે માનસિક સમજણ વધુ પ્રાપ્ત થાય! નિતાંતની બાબતમાં સજલનું માનવું સ્પષ્ટ હતું કે તે કોઈ લઘુતાગ્રંથિથી પીડાઈ રહ્યો છે કે પછી કોઈ અપરાધવૃત્તિનો - Guilt Feelingનો - ભોગ બન્યો છે. પરિણામે ખોટી બૂમો પાડી, જોર કરી, હુકમો ચલાવી તે પોતાની અંતર્ગત ગભરામણ, ક્ષુબ્ધતા, ભાવિ વિશેની દહેશત દૂર કરવા મથી રહ્યો છે, કમસે કમ છુપાવી રહ્યો છે. એ સાચું હોય છતાં પણ એટલું તો ખરું જ હતું કે નિતાંતનો સીધો પ્રતિકાર કરવાનું - આ જાણકારી પછી પણ - એને માટે સરળ નહોતું. ભલે પછી સજલના ભાથામાં એવાં છૂપાં અસ્ત્રો હતાં કે જેનો જરૂર પડે એ છૂટથી ઉપયોગ કરી શકતો.

નિતાંતના અવાજ પરથી એને ખાતરી થઈ ગઈ કે કંઈ નવાજૂની આજે બની ગઈ છે, છતાં ઉત્સુકતા દબાવી નિતાંતની થાળી પીરસી સજલ બહાર આવ્યો.

નિતાંત પળેપળ વધુ ને વધુ જાણે એકલોઅટૂલો થઈ જતો બેઠો હતો. સજલને જોતાં જ તે ઊઠ્યો અને ‘જરા કપડાં બદલી આવું’ એમ કહી, ઇશારાથી પોતાની રકાબી ટેબલ પર રાખવા સૂચવી, રૂમમાં અંદર ચાલી ગયો.

લઘુતાગ્રંથિથી અતિશય પીડાતો માનવી સૌથી ડરે. નિતાંત વિશે એવું તો બિલકુલ કહી ન શકાય. અલબત્ત, નિતાંત પણ ડરતો લાગતો, પરીક્ષાથી. પહેલાં પહેલાં સજલને સમજાયું જ નહીં કે આવો હોશિયાર વિદ્યાર્થી પરીક્ષાથી ડરે છે શા માટે? જો એ હોશિયાર ન હોત તો એને આ યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ જ ક્યાંથી મળ્યો હોત? એટલું ખરું કે દર મહિને, દોઢ મહિને પરીક્ષાઓ આપવાની અને અઢી, ત્રણ મહિને ક્વોર્ટર પૂરું થાય ને પરિણામ આવે પછી જ થોડા દિવસ નિરાંતનો શ્વાસ લઈ શકાય. પણ આ તો નાની અસુવિધા! શરૂ શરૂમાં આવેલાં ચશમાં જેવી. પછી તો ટેવાઈ જવાય. એટલું જ નહીં, પણ કોઈ પણ સારો વિદ્યાર્થી આ પરીક્ષાઓને માત કરવાની કળા સહેલાઈથી હસ્તગત કરી શકે. નિતાંત આમાં અપવાદ હોઈ શકે જ નહીં. સજલને ખબર હતી કે નિતાંત એક વાર ‘સી’ લઈ આવ્યો હતો. એકાદ બે બીજા ‘સી’ ભેગા થયા ને ‘એ’ પૂરતા ન આવ્યો તો સ્કૂલ છોડવાનો જોગ ઊભો થાય, પણ કેમિસ્ટ્રી જેવા વિષયમાં અને તે પણ ફક્ત એમ.એસ. કરતા વિદ્યાર્થીને આવો તે ભય ક્યાંથી હોઈ શકે?

સીધેસીધું નિતાંતને જો કંઈ પરીક્ષા વિશે પૂછો તો એની પાસેથી અનેક જાતનાં, અનેક ભાતનાં, અનેક ભાષામાં સ્વસ્તિ-વચનો જ સાંભળવા મળે. અરે, એક વાર ફક્ત, ‘પરીક્ષા કેવી ગઈ,’ એટલું જ પૂછ્યું તો નિતાંતે સુરતની મકરસંક્રાન્તિની પતંગલીલા કે ઉત્તર પ્રદેશની હોળીની રંગલીલાને શરમાવે એટલા વૈવિધ્યપૂર્વક સ્વસ્તિ-વચનો સાંભળાવ્યાં હતાં. એનો અર્થ સજલે એ પણ તારવેલો કે નિતાંત પાસેથી અમુક બાબતમાં સીધા જવાબની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

થોડાં જ સપ્તાહ પૂર્વે જ્યારે બંને જણ ઠંડો બિયર પીતાં બેઠા હતા અને નિતાંત જરા આરામભર્યો ખુશમિજાજમાં હતો ત્યારે સજલે દાણો ચાંપી જોયેલો, ‘આજકાલ તારી પરીક્ષા પાસે હોય એમ લાગતું નથી.’

‘હું’ નિતાંત થોડી શંકા ભરેલી નજરે જોઈ રહ્યો. પરીક્ષા વિશેની બાતમી એ પોતાના મનના કોઈ ઇંડરિયા ગઢમાં જ સાચવી રાખતો. સજલને વધુ ધારદાર અસ્ત્રોની જરૂર જણાઈ.

‘ચંદ્રની જેમ લોકમાનસ પર અસર થાય છે તેમ પરીક્ષાકાળની તારા પર અસર થાય છે; ખરું છે ને?’

નિતાંતનો ખુશમિજાજ હજુ ઓસર્યો નહોતો. ‘શું શેરલોક હોમ્સ બનવાના પ્રયત્નો કરે છે?’

‘આમ તો પરીક્ષાની અસરનું હું ગ્રાફિક વર્ણન કરી શકું, તું ઇચ્છે તો.’

‘એમ ઇચ્છી હું તને નિસરણી આપવા નથી માગતો.’ સજલ બુદ્ધિપૂર્વક વિચારી, અનેક વાર મનમાં ગોઠવી, પૂછી પૂછી, ફરી ફરી ઊથલાવી, ફરી બદલી, ઘૂંટી ઘૂંટી ભાષા વાપરતો, જેથી એનો સચોટ અર્થ નીકળી શકે. નિતાંતને આ સહજ હતું. થોડામાં જ ઘણું બધું કહેવાની કલા એને સાધ્ય હતી. સજલની જેમ વિચારોના વમળમાં ડૂબકીઓ માર્યા કરવાની એને કદી જરૂર નહોતી જણાઈ.

છતાં સજલને લાગ્યું કે એના પ્રયત્નો તદ્દન વેડફાયા નથી. નિતાંતને એણે, એને જે કહેવું છે તે સંભળાવવા માટે તૈયાર કરી દીધો છે. હવે કહી દેવું જ સારું. છતાં આડકતરો પ્રશ્ન પૂછવામાં સજલને ડહાપણ જણાયું.

‘તારે એ વિશે શું કહેવું છે?’ સજલે પૂછ્યું.

‘શાના વિશે?’ નિતાંતે આશ્ચર્ય બતાવ્યું.

‘આ પરીક્ષાઓ વિશે. જ્યારે જ્યારે તે પાસે આવે છે ત્યારે જાણે તું બદલાઈ જાય છે. તું જાણે અહીં વસતો જ ના હોય! તારું ધ્યાન બીજે ચાલી જાય છે. તારી ભૂખ ઊડી જાય છે. તું વાંચવા બેસે છે, પણ પાનાં બહુ ઓછાં ઊથલાવે છે. તું આખી રાત લાઈટ ચાલુ રાખે છે, તું ઊંઘે છે કે નહીં? તારું સ્વાસ્થ્ય જાણે સુકાઈ જાય છે. તું તે સપ્તાહમાં જાણે પાંચ, દસ વર્ષ મોટો થઈ જાય છે. તે વખતે તારું હાસ્ય ઊડી જાય છે. તું ધ્યાનબહેરો થઈ જાય છે. આ બધાંનો તો હું ખુદ સાક્ષી છું.’

નિતાંત પોતાનું આ ઠંડું વર્ણન ડૂબતા માનવીની લાગણીથી સાંભળી ગયો, કંઈ હાવભાવ બતાવ્યા વિના. સજલ આથી જરા ઉશ્કેરાટમાં આવી ગયો.

‘તારે શું કહેવું છે આ બધા વિશે? બોલ, તને ફક્ત જ્ઞાયદો થશે. તારો ભાર દૂર થશે. આપણે ત્રણેક માસથી સાથે રહીએ છીએ અને હું તને જરા પણ મદદરૂપ ન થઈ શકું એ શું કામનું? જરા દિલનો ભાર તો હળવો કર.’